

Elke waarheid gaat door drie stadia: eerst maakt men haar bespottelijk, vervolgens verzet men er zich krachtdadig tegen en uiteindelijk wordt zij aanvaard als was zij vanzelfsprekend

(Arthur Schopenhauer)

INLEIDING

Er hangt een mist over de beginjaren van het christendom. Er hangt een mist over de gebeurtenissen. Er hangt een mist over de geschriften. Die mist trekt maar heel langzaam op. En het is niet zeker dat hij ooit helemaal optrekt. De geschiedenis van het ontstaan van het christendom is een historische evidentie. Dat geldt ook voor de ontstaansgeschiedenis van het jodendom, het boeddhisme, de islam of andere religies. Maar een kritisch onderzoek omtrent de ontstaansfiguren die we de stichters van die religies noemen is nauwelijks mogelijk. Er bestaan geen eigentijdse documenten over hen. Die figuren zijn in de eerste plaats mythisch. Ze dienen om aan de ontstaansgeschiedenis een goddelijke glans te geven. Het gaat om gehistoriseerde stichters, gesitueerd in plaats en tijd, maar zonder bewijs van gegrondheid. Alleen in het christendom staat de stichter stevig gevestigd. Een uniek gebeuren. De levende God in de levende mens Jezus. Maar juist dat unieke roept vragen op. Want in elke religie huist een verzinsel, en dat verzinsel brengt ons heel dicht bij de waarheid. Over die waarheid gaat dit boek.

De auteur.

DE ANNALEN

Over Jezus van Nazareth weten wij historisch niets met zekerheid. Niemand weet waar of wanneer hij geboren werd. Niemand weet hoe en hoelang hij geleefd heeft. De bronnen die wij bezitten en die als geschiedkundig materiaal moeten dienen zijn geen onomstootbare bewijzen voor zijn bestaan.

TACITUS EN DE NAAM CHRISTUS

De Romeinse auteurs die in aanmerking komen voor het bronnenonderzoek naar de historische Jezus zijn niet talrijk. En onder die auteurs is er niemand die de naam Jezus ten persoonlijke titel in zijn werk vermeldt. De naam Christus wordt wel vermeld. Publius Cornelius Tacitus (ca. 56 tot ca. 117 n.C.) is één van de voornaamste bronnen die wij bezitten. Tacitus was een succesvol advocaat en politicus. Hij werd voor het jaar 97 tot consul verkozen, en kort daarna begon hij als ex-

consul en senator aan zijn literaire activiteiten¹. Historisch en stilistisch behoort hij tot de grootste schrijvers uit de Latijnse letterkunde. Hij zegt van zichzelf dat hij zal schrijven [sine ira et studio] of zonder kwade bedoelingen of partijdigheid². Maar in zijn voorkeur voor de republikeinse idealen of in zijn afkeer van de keizerlijke monarchie kon hij wel heel partijdig zijn.

Tacitus vermeldt Christus als de leider van een sekte

Tussen 110 en 117 publiceerde Tacitus zijn [Annales] of Jaarboeken. Dat werk is spijtig genoeg maar gedeeltelijk bewaard³. Tacitus beschrijft daarin onder meer de grote brand die Rome in het jaar 64 teisterde⁴. In een stad als Rome waren branden en brandstichtingen in de eerste decennia van de keizertijd schering en inslag, maar onder keizer Nero was de brand voor de stad rampzalig. Toen de brand uitbrak verbleef

¹ In de jaren 112-113 was hij stadhouder van de welvarende [provincia Asia], in die tijd een benijdenswaardige functie. Een senatoriale provincie werd bestuurd door een stadhouder die meestal de titel [proconsul] droeg. De senatoriale provincie Asia omvatte het gebied van het huidige West-Anatolië in Turkije. Senatoriale provincies waren over het algemeen vrij rustige gebieden, waar niet direct een opstand te verwachten viel.

² Daarbij had hij toegang tot de [acta senatus] en [diurna] of de notulen van de senaatsbesluiten en van het dagelijks bestuur. Zo kon hij voor zijn literaire werk over officiële documenten beschikken.

³ Oorspronkelijk heette dat werk de [Libri ab excessu divi Augusti] of ‘De geschiedenis vanaf de dood van keizer Augustus’. Maar omdat de eerste boeken de geschiedenis jaar per jaar beschrijven werd het werk de [Annales] genoemd. Wat wij bezitten behandelt de geschiedenis van het Romeinse keizerrijk vanaf de dood van Augustus tot aan de dood van keizer Nero. Tacitus’ [Historiae] of ‘Geschiedkundige verslagen’ behandelen de gebeurtenissen vanaf de dood van keizer Nero tot aan de dood van Domitianus. Ook die zijn slechts fragmentarisch bewaard. Voor de overzichtslijst van de Romeinse keizers, zie bijlage 10.

⁴ Annales XV, 38-44.

Nero niet in Rome. Pas enkele dagen later kwam hij in de stad aan. Ondertussen waren door de brandweer wel tegenvuren aangelegd, wat een niet ongewone tactiek was in die tijd. Daarbij werden gebouwen in de as gelegd om de grote brand verdere brandstof te ontzeggen. Nero werd in Rome geconfronteerd met het ontredderde volk dat de verantwoordelijken voor het verlies van hun bezittingen opeiste. Daarbij werd ook de persoon van de keizer gevisieerd. Uiteindelijk kon hij de insinuaties niet meer van zich afwimpelen. Het volk eiste een zondebok. Tacitus schrijft dat Nero de volkswoede wilde bedaren door zelf een schuldige aan te wijzen. Het ging met name om mensen [quos vulgus Chrestianos appellabat] of die het volk christenen noemde⁵. Ook schrijft hij dat [auctor nominis eius Christus Tiberio imperitante per procuratorem Pontium Pilatum supplicio adfectus erat]⁶. Dat betekent dat de Christus of diegene van wie de naam christenen afkomstig was, onder de regering van Tiberius door de procurator Pontius Pilatus was terechtgesteld⁷. Tacitus vermeldt daarbij dat die christenen gehaat werden. Christenen werden inderdaad vrij algemeen als criminelen beschouwd. Hun marginaliteit binnen het jodendom werd door de Romeinen als [superstitio] of bijgeloof bestempeld, hoewel

⁵ In sommige Latijnse bronnen komt de naam ‘chrestianos’ voor, in andere ‘christianos’. In beide gevallen zijn daarmee de christenen bedoeld.

⁶ Niet alle filologen zijn overtuigd van de authenticiteit van deze tekst. Een meerderheid accepteert wel dat die van de hand van Tacitus is.

⁷ In de keizertijd werd de titel [procurator] steeds vaker voor bestuurders van kleinere of partiële keizerlijke provincies gebruikt. Vóór keizer Claudius, en dus in de tijd van keizer Tiberius droegen de bestuurders van die provincies de titel [praefectus]. Tacitus zou hier dus om correct te zijn de term praefectus moeten gebruiken. Het is wel verwonderlijk dat Tacitus als nauwgezette historicus die veel aandacht besteedde aan zijn bronnen, de verkeerde terminologie hanteert. De verwoording is wel ‘Tacitaans’ maar stilistisch toch betwijfelbaar. Maar een oorspronkelijk handschrift van Tacitus bezitten we niet.

het jodendom op zich binnen het Romeinse Rijk een gerespecteerde religie was⁸. Tacitus loopt persoonlijk noch met de christenen noch met de joden hoog op. In het latere christendom ondervond hij omwille van die afkerige houding geen sympathie. Quintus Septimius Florens, beter bekend onder zijn naam Tertullianus verfoeide hem hartsgrondig⁹. Doordat Tacitus onder christelijke invloed werd afgewezen, werd hij in de late keizertijd nog weinig gelezen, en in de middeleeuwen al helemaal niet meer. Het ergste wat hem overkwam was dat zijn manuscripten niet meer werden gekopieerd.

Tacitus' visie op de christenen

De grote brand van Rome werd na zes dagen uiteindelijk bedwongen. Maar de ontzetting was groot. Vele burgers waren hun vermogen kwijt. Hun verloren bezittingen werden samen met een groot deel van Rome omgetoverd tot een enorm keizerlijk paleis. De bevolking was woedend. Toch was er met de brand van Rome naar alle waarschijnlijkheid geen kwaad opzet gemoeid, noch van de kant van de keizer noch van kwaadwilligen. De christenen werden niettemin als zondebok met de vinger gewezen. Het was vooral de afkeer voor hun hatelijke gedrag tegenover de samenleving dat daarbij de doorslag gaf. Volgens het verhaal van Tacitus werden velen in de tuinen van keizer Nero als levende fakkels verbrand¹⁰. Tacitus wijst erop dat de wreedheid van één man voor dat

⁸ De weigering van christenen om aan rituele maaltijden voor de Romeinse goden deel te nemen en aldus eer te bewijzen aan de Romeinse keizer, maakte dat hun vorm van geloof niet als [religio] of religie werd erkend. Het jodendom was desondanks wel erkend.

⁹ Tertullianus schreef tussen 197 en 220 en was de eerste taalvirtuoos uit de christelijke Latijnse letterkunde.

¹⁰ Afschrikking was een gebruikelijke tactiek voor die tijd.

weezinwekkende schouwspel verantwoordelijk was¹¹. Maar keizer Nero won het pleit¹². Hoewel de keizer niet erg geliefd was, waren de christenen dat nog minder.

Tacitus in het christelijke Credo

Op basis van Tacitus' geschriften werd in het jaar 325 n.C. in het christelijke Credo van Nicea een historisch citaat opgenomen¹³. In dat Credo staat dat Jezus Christus [crucifixus etiam pro nobis sub Pontio Pilato, passus et sepultus est], wat betekent dat Jezus Christus onder Pontius Pilatus werd gekruisigd, aan dat lijden is gestorven en dat hij daarna werd begraven¹⁴. Het betreffende fragment uit Tacitus' Annales werd als een uniek niet-christelijk document beschouwd. De formulering in het Credo leunt inhoudelijk dicht bij de formulering van Tacitus aan. We weten niet welke bron Tacitus gebruikte, en ook niet in hoever zijn tekst authentiek is. Maar in het geval zijn bron een christelijke bron was, wat sommigen voor mogelijk achten, dan komen we dichter bij een subjectieve dan bij een objectieve waarheid te staan. Een subjectieve

¹¹ Romeinse geschiedschrijvers maakten zich wel in zekere mate schuldig aan geschiedvervalsing door van keizer Nero een uiterst negatief beeld te schetsen. Zij behoorden meestal tot de senatoriale klasse die door de keizer grotendeels buitenspel was gezet.

¹² Onder Nero vond er trouwens geen grote christenvervolging plaats. De actie tegen de christenen was een incidenteel gebeuren dat als excuus moest dienen. De eerste grote christenvervolging van staatswege kwam er onder keizer Decius, rond het midden van de derde eeuw.

¹³ De kerkleiders of patriarchen van de grote kerkelijke centra Rome, Alexandrië in Egypte en Antiochië in Syrië legden op het concilie van Nicea in 325 een belijdenis vast waarin de eerste fundamentele doctrine van het christendom werd geformuleerd.

¹⁴ De originele tekst in het Grieks luidt [σταυρωθέντα τε ὑπὲρ ἡμῶν ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου καὶ παθόντα καὶ ταφέντα].

waarheid is een ander soort waarheid dan die waar een historiograaf naar op zoek is. In elk geval kwam het fragment uit de Annales de concilievaders goed uit. Er kon Tacitus immers geen positieve ingesteldheid aangewreven worden ten aanzien van de christenen, wel integendeel. En de kerkvaders en bisschoppen uit de vierde eeuw beroemden zich maar al te graag op een grote naam om het christendom historisch te funderen. Naar een bewijs voor de historiciteit waren ze al lang en moeizaam op zoek. Het citaat van Tacitus diende om te claimen dat Christus een historische figuur was.

HET CREDO EN DE NAAM CHRISTUS

In het Credo belijden christenen een subjectieve waarheid die als een objectieve waarheid voorgesteld wordt. Die subjectieve waarheid is van primordiaal belang. De Christus over wie Tacitus spreekt komt ons uit de evangelies heel bekend voor. Het gaat om Jezus van Nazareth. In de brieven van Paulus wordt hij beleden als Jezus de Christus. Naast het getuigenis van Paulus zijn er nog tal van andere geloofsgetuigenissen. Die geven alle een subjectieve ervaring weer. Wij spreken in die zin van een subjectieve waarheid.

Subjectieve en objectieve waarheid

De verwoording van een subjectieve waarheid bestaat uit een zoeken en tasten naar iets dat zoveel mogelijk geldigheid afdwingt. Hoe beter de verwoording in haar opzet slaagt, hoe groter het aanzien van wat zij verkondigt. Een subjectieve waarheid kan ook historisch gesetteld worden, hoewel zij wordt opgebouwd op basis van intuïtie, verbeelding, ervaring en overtuigingskracht. Het bestuderen van bronnen is dus niet evident. In de historiografie primeert de vaststelling van

gebeurtenissen of de vermelding van personen die objectief verifieerbaar zijn. Zo kan een Romeins historiograaf Jezus in zijn werk vermelden als een historische persoon, en als die auteur betrouwbaar blijkt dan mogen wij ook aannemen dat Jezus een historische persoon was. De betrouwbaarheid van een auteur kan door historisch en kritisch onderzoek worden nagegaan. Dat onderzoek is trouwens permanent aan de orde en ook noodzakelijk. Historici uit de Oudheid lieten zich vaak niet zoveel gelegen liggen aan officiële tijdsdocumenten maar stelden zich vooral tot doel om hun visie op de geschiedenis weer te geven. Bovendien was de historiografie een literair kunstwerk en dus was de literaire vormgeving heel belangrijk. Een geschiedschrijver is met andere woorden niet altijd even objectief. Hij kan zich bewust of onbewust tot subjectieve beeldvorming laten verleiden en een personage in functie van zijn persoonlijke sympathie of antipathie kneden. Of hij kan fictieve redes inlassen of bepaalde feiten overdrijven of minimaliseren. Naast de persoonlijke verwerking van het geschiedkundig materiaal door de geschiedschrijver is er ook de betrouwbaarheidsakte van de tekstoverlevering. Handschriften worden gekopieerd en zijn dus aan tal van invloeden onderhevig. Er kan geschrapt, toegevoegd, verwijderd of vervalst worden. Het onderscheid tussen de objectieve en subjectieve waarheid vervaagt op die manier. Bouwstenen uit de realiteit verliezen hun objectieve geldigheid. Het onderscheiden tussen een objectieve en een subjectieve waarheid is vaak niet eenvoudig. Het vormt een eerste struikelblok voor een goed begrip van de persoon van Jezus, zoals hij ons in de teksten van de evangeliën en brieven is overgeleverd.

Een voorbeeld van subjectieve waarheid

Verhalen behoren tot het domein van de subjectieve waarheid. De evangeliën vertellen ons het verhaal van Jezus. Dat verhaal

gaat over zijn geboorte, zijn optreden, zijn lijden en zijn dood. In zover die verhalen pretenderen een historische waarheid te bevatten, moeten ze de toets van de historische kritiek doorstaan. Zo gaat het verhaal dat Jezus van Nazareth geboren werd in Bethlehem. Religieus gezien is Bethlehem niet onbelangrijk. Die stad was de stad van David. Jezus werd aanzien als een nieuwe David die een nieuw koninkrijk voor Israël kwam vestigen. Hij zou het land bevrijden van vreemde heersers, zoals koning David duizend jaar eerder had gedaan. Dat Bethlehem uitgekozen werd als zijn geboortestad vertolkt de waarheid dat er een nieuwe Redder is opgestaan. Dat is de waarheid van het geloofsverhaal. Historisch gezien is omtrent de geboorte in Bethlehem niets terug te vinden. In de ruimere context van het geloofsverhaal laten de vertellers Jezus geboren worden in de marge van authentieke Romeinse gezagdragers in Palestina. In het evangelie van Mattheus wordt gesteld dat Jezus' geboorte plaatsvond toen de joodse vazalkoning Herodes I in Judea aan de macht was. Herodes stierf echter in het jaar 4 voor Christus. Lucas vermeldt Jezus' geboorte naar aanleiding van een census of telling die gehouden werd tussen 6 en 9 na Christus. De evangelies stemmen niet overeen wat de datering betreft. Naargelang de versie van het geboorteverhaal bij Mattheus of bij Lucas komen we tot een verschil van mogelijk twaalf jaar¹⁵. De monnik Dionysius Exiguus legde in 525 aan de hand van de bestaande Romeinse tijdrekening en op basis van de gegevens uit de evangelies het geboortjaar van Jezus vast. Daarmee legde hij de basis van de christelijke tijdrekening [Anno Domini] of [A.D.]. Achteraf bleek dat de berekeningen van Dionysius niet helemaal klopten. Veel historici hebben

¹⁵ De pogingen tot datering werden ook gekoppeld aan het waarnemen van een ster, de zogenaamde ster van Bethlehem. Die ster heeft met profetische voorspellingen over de komst van een messias te maken. In de profetie van Bileam in het boek Numeri 24, 17 wordt de messias een ster die oprijst uit het huis van Jacob genoemd. Op grond van die voorspelling werd later Bar Kochba, de leider van de tweede grote joodse opstand tegen de Romeinen in het jaar 132 als messias beschouwd.

geconcludeerd dat het jaar 6 v.C. het meest waarschijnlijke jaar van Jezus' geboorte is. Maar historische zekerheid is er niet. Die geldt evenmin voor Jezus' geboortedag. Wij vieren de geboorte van Jezus op 25 december, het tijdstip van de winterzonnewende. Op de dag van de geboorte van het Licht werden in ontelbare mythes tal van goden of godinnen geboren. In 275 werd in het Romeinse Rijk door keizer Diocletianus het geboortefeest van Sol (Invictus) of de (Onoverwinnelijke) Zon ingesteld op 25 december. Dat feest is waarschijnlijk later door de christenen van Rome gekerstend, waarbij Sol stond voor Christus. Het geboortefeest zoals wij het nu kennen werd in het christendom vrij laat ingesteld. Jezus' geboorte had veel minder belang dan zijn lijden, dood en opstanding. In het Westen werd zijn geboortefeest pas vanaf het midden van de vierde eeuw gevierd en in Constantinopel pas vanaf 380. Jezus' geboorte betekende de historische geboorte van een Licht voor de wereld. Het ging in die subjectieve waarheid duidelijk om de waarheid van het verkondigde heil.